

религійної активності, відродження інтереса к конфесійональным проблемам.

Для традиційної культури населення беларуско-українського пограниччя характерна регіональна общність, истоки котрої формувались в різні історическіе періоди і були обусловлені історическою близостью беларусов, українцев і русских, характером их расселення, добрососедскими отношениями, длительными культурно-бытовими взаимовлияниями, ростом межэтнических браков.

1. Национальный состав населения Республики Беларусь и распространенность языков. Итоги переписи населения Республики Беларусь 1999 года. – Минск, 2001.
2. Архив Государственного научного учреждения «Институт искусствознания, этнографии и фольклора им. К. Крапивы НАН Беларуси». – Ф. 7, оп. 1, д. 30.

The article is based on materials of a scientific project, realized by Byelorussian and Ukrainian ethnologists. During the elaboration of this project the main attention was paid to revelation of basic tendencies and factors of the ethnocultural processes at the frontier of Byelorussia and Ukraine.

Предполагается подготовить обобщающий труд по этноконтактным территориям Беларуси и Украины, где будут показаны особенности этнокультурной и языковой ситуации в разных ареалах пограничья и в соотношении с жителями основного ареала расселения; выявлены тенденции и факторы формирования этнической самоидентификации в зависимости от страны проживания, национального состава, длительности контактов, межнациональных и межконфессиональных отношений; показана современная демографическая ситуация в контексте воспроизводства населения.

3. *Купрэва Ю.* Роля музеяў Гомельшчыны ў захаванні і папулярызацыі традыцыйна-бытавой культуры беларусаў у канцы ХХ – пачатку ХХІ ст. // *Славянскі свет: мінулае і сучаснае.* Матэрыялы Рэспубл. навук. канф. 26 сакавіка 2004 года: У 3 ч. – Мінск, 2004. – Ч. 2. – С. 266–269.

ЧАСОВІ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ РІВНЯ МОВНОЇ АСИМІЛЯЦІЇ (ЗРОСІЙЩЕННЯ) УКРАЇНЦІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ 1989 ТА 2001 РР.)

Володимир Скляр

У даній розвідці на основі статистичних матеріалів переписів населення досліджено процеси мовної асиміляції українців.

Ці проблеми в контексті дослідження етнічного складу та мовної компетенції населення України були розглянуті в науковому доробку В. Євтуха, Ф. Заставного, В. Зінича, В. Котигоренка, В. Крисаченка, І. Кураса, В. Наулка, А. Орлова, Т. Рудницької, О. Чиркова, С. Чорного¹.

На основі опрацювання матеріалів переписів населення 1989 та 2001 рр.² були підготовлені таблиці: таблиця 1 містить інформацію про чисельність російськомовних українців, українців, російськомовного населення, усього

населення; у таблиці 2 визначено рівні часток зросійщених за мовою українців серед українців, російськомовного населення та всього населення; у таблиці 3 відображено зміни рівня цих часток за 1989–2001 рр.

Дослідження проводили за трьома напрямками: визначення ступеня мовної асиміляції (зросійщення) українців; встановлення рівня частки зросійщених за мовою українців серед загальної чисельності російськомовного населення; та, знову ж таки, визначення частки російськомовних українців з-поміж загальної чисельності населення. Розрахунок рівня мовної асиміляції (зросійщення) українців було проведено як загалом по Україні, так і по кожній

області зокрема, а також по регіонах: Заходу, Центру, Півдню та Сходу.

Західний регіон. Найнижчий рівень мовної асиміляції (зросійщення) українців, порівняно з іншими регіонами, спостерігали в західних областях. Таке становище зумовлено історичними чинниками, зокрема, значно коротшим перебуванням у складі СРСР (Російської імперії), меншою чисельністю росіян у цьому регіоні та високим рівнем національної самосвідомості.

За роки незалежності України в західних областях розгорнулися процеси мовної дерусифікації українців, про що переконливо свідчать матеріали переписів населення. Загалом у Західному регіоні ступінь мовного зросійщення не сягав і 1 % загальної чисельності українців. До того ж, за 1989–2001 рр. і так незначний рівень частки зросійщених за мовою серед українців зменшився вдвічі — від 0,92 % до 0,42 %, або на 0,50 % [Табл. 2, 3]. Тобто, якщо в 1989 р. в західних областях нараховувалося 79945 російськомовних із 8663924 українців, то в 2001 р. — лише 36587 осіб із 8803330 осіб [Табл. 1]. Таким чином, скорочення частки зросійщених за мовою українців у Західній Україні за 1989–2001 рр. відбулося завдяки зменшенню їхнього числа на тлі збільшення загальної чисельності українців за рахунок приросту числа україномовних.

Навпаки, частка зросійщених за мовою українців була суттєво вищою серед загальної чисельності російськомовного населення, і до того ж, вона навіть дещо зросла: від 12,95 % у 1989 р. до 13,06 % у 2001 р., тобто на 0,11 % [Там само]. Це зростання було зумовлене тим, що чисельність російськомовних росіян у Західній Україні скорочувалася інтенсивніше, аніж чисельність російськомовних українців. У 1989 р. в Західному регіоні чисельність російськомовного населення становила 617469 осіб, із них — 79945 російськомовних українців, а в 2001 р., відповідно, лише 280142 особи та 36587 осіб [Табл. 1].

Скоротилася частка російськомовних українців серед загальної чисельності населення

Західного регіону від 0,82 % в 1989 р. (79945 осіб із 9713693) до 0,38 % у 2001 р. (лише 36587 осіб з 9552886), тобто на 0,44 % [Табл. 1, 2, 3]. Отже, зросійщені за мовою українці не були в Західній Україні значним за числом прошарком серед населення.

Між окремими областями Західної України існували незначні відмінності за рівнем частки зросійщених за мовою українців. Зокрема, найвищий рівень мовної асиміляції українців у Західному регіоні залишався в Чернівецькій області, хоча за 1989–2001 рр. він зменшився майже вдвічі — від 2,62 % до 1,35 %, тобто на 1,27 % [Табл. 2, 3].

Чернівецьку область за ступенем мовного зросійщення українців наздоганяли: Львівщина — 1,09 % в 1989 р. та 0,43 % в 2001 р., Закарпаття — відповідно — 0,96 % та 0,52 %, та Рівненщина — 0,86 % та 0,41 % [Табл. 2]. Ще нижчим рівень частки зросійщених за мовою був серед українців Волинської, Івано-Франківської, а особливо — Тернопільської, областей. Зокрема, на Тернопільщині її рівень становив у 1989 р. 0,25 %, а в 2001 р. — лише 0,13 % [Там само]. Для наочного відображення низького рівня зросійщення українців у Тернопільській області варто навести абсолютні дані чисельності. Так, у 1989 р. в цій області нараховували 1126395 українців, із них лише 2812 — російськомовних, а в 2001 р., відповідно, 1113516 та 1438 осіб [Табл. 1].

Дещо більші відмінності між окремими західними областями існували за рівнем частки зросійщених за мовою українців серед загальної чисельності російськомовного населення. [Табл. 1]. Зокрема, в Галичині (Івано-Франківська, Львівська та Тернопільська), а також у Волинській області, він був нижчим (9–12 %), аніж у Рівненській та Закарпатській (14 %) і Чернівецькій (19 %) [Табл. 2]. Різниця також і напрямок змін цієї частки за 1989–2001 рр. Зокрема, трохи зросла частка російськомовних українців серед російськомовного населення в Чернівецькій, Тернопільській та Волинській областях [Табл. 3]. Її рівень суттєво скоротився в Івано-Франківській — 2,36 %, в

і зовсім мало — у Львівській, Закарпатській і Рівненській областях [Там само]. У цих чотирьох областях кількість росіян зменшувалася повільніше, ніж російськомовних українців, при загальному скороченні чисельності російськомовного населення. До речі, за 1989—2001 рр., окрім лише цих чотирьох областей, у всіх інших областях України спостерігалася зростання рівня частки зросійщених за мовою українців серед загальної чисельності російськомовного населення [Там само].

За 1989—2001 рр. рівень частки зросійщених за мовою українців серед загальної чисельності населення, і так досить незначний, зменшився в усіх без винятку західних областях. Так, у 2001 р. рівень цієї частки був менше 0,5 %, за винятком Чернівецької (1,01 %) [Табл. 2].

Центральний регіон. У Центральній Україні за 1989—2001 рр. так само спостерігалася скорочення частки зросійщених за мовою українців. Зокрема, у 1989 р. в Центральному регіоні нараховувалося 838279 російськомовних із 14509700 українців (5,78 %), а в 2001 р. лише 633129 осіб із 14168245 (4,47 %) [Табл. 1, 2]. За 1989—2001 рр. скоротилася не лише чисельність, але й частка зросійщених за мовою українців — на 1,31 % [Таблиця 3]. Зменшився також і рівень частки російськомовних українців серед усього населення Центру України від 4,98 % у 1989 р. до 4,05 % у 2001 р., тобто на 0,93 % [Табл. 2, 3].

Зростав рівень частки російськомовних українців і, навпаки, знизився рівень частки російськомовних росіян серед загальної чисельності російськомовного населення. Так, у 1989 р. частка зросійщених за мовою українців серед російськомовного населення регіону становила 29,82 % (838279 осіб із 2811285), а в 2001 р. вже досягла 37,25 % (633129 осіб із 1699644) [Табл. 1, 2]. Тобто, за 1989—2001 рр. її рівень збільшився на 7,43 % [Табл. 3].

Ступінь мовного зросійщення українців у Центральному регіоні мав суттєві відмінності за окремими областями; особливо на цьому тлі вирізнялася столиця України. У Києві рівень частки зросійщених за мовою українців був до-

волі значним і становив у 1989 р. 21,22 %, але в 2001 р. зменшився до 14,17 % [Табл. 2]. За 12 років скорочення становило 7,05 % [Табл. 3]. Про масштаб цих змін свідчить таке порівняння: якщо в 1989 р. кожен 5-й українець у столиці України був російськомовним, то в 2001 р. — уже кожен 7-й. До того ж, якщо в 1989 р. рівень частки асимільованих за мовою українців у Києві був суттєво вищим, аніж загалом в Україні (21,22 % та 12,23 %), то в 2001 р. він виявився навіть дещо нижчим (14,17 % та 14,77 %) [Табл. 2].

Майже половина російськомовних українців Центральної України зосереджувалася в Києві, а рівень мовного зросійщення українців у всіх областях цього регіону був значно нижчим, аніж у столиці. Дещо вищим, порівняно з іншими областями Центрального регіону, був рівень частки російськомовних українців у 1989 р. в Сумській — 9,23 %, та Чернігівській — 6,67 %, а в 2001 р., відповідно, 7,56 % та 5,62 % [Табл. 2]. За 1989—2001 рр. зменшення рівня частки зросійщених за мовою становило серед українців Сумщини — 1,67 %, Чернігівщини — 1,05 % [Табл. 3].

В усіх інших областях Центру ступінь мовного зросійщення українців був суттєво нижчим і становив у 1989 р. менше 2 % у Вінницькій та Хмельницькій, від 2 до 3 % — у Київській, Черкаській та Полтавській, дещо більше 3 % — у Житомирській та Кіровоградській областях [Табл. 2]. У 2001 р. менш 1 % був рівень частки зросійщених за мовою українців у Хмельницькій області, від 1 до 2 % — у Вінницькій, Київській та Черкаській, від 2 до 3 % — у Житомирській та Полтавській, і лише в Кіровоградській — дещо більше 3 % [Там само]. До того ж, рівень мовної асиміляції українців у Хмельницькій та Вінницькій областях був навіть дещо нижчим, аніж у сусідній (західній) Чернівецькій області. За 1989—2001 рр. частка зросійщених за мовою українців центральних областей скоротилася від 1,07 % в Житомирській до 0,06 % — у Полтавській області [Табл. 3].

Відрізнявся також за окремими областями Центрального регіону і рівень частки зросійщених за мовою українців серед загальної чисельності

російськомовного населення. Об'єднувало їх те, що впродовж 1989—2001 рр. у всіх без винятку центральних областях спостерігалася зростання рівня цієї частки. Найвищий рівень частки російськомовних українців серед російськомовного населення не лише в Центральному регіоні, але й загалом в Україні був у Чернігівській області і становив у 1989 р. 44,93 %, а в 2001 р. — 51,23 % [Табл. 3]. У 2001 р. в цій області зросійщені за мовою українці становили абсолютну більшість серед загальної чисельності російськомовного населення — 64982 осіб із 126830 [Табл. 1]. Тобто, на Чернігівщині зросійщених за мовою українців було навіть більше, ніж російськомовних росіян.

Досить високий рівень частки зросійщених за мовою українців серед російськомовного населення був властивим також і для Києва та Сумської області. Зокрема, в 1989 р. ця частка становила в столиці України 37,38 %, на Сумщині — 36,97 %, у 2001 р., відповідно, 46,10 % та 43,32 % [Табл. 2]. У всіх інших областях Центрального регіону рівень частки українців серед російськомовного населення був суттєво меншим і становив у 1989 р. від 16 до 23 %, а в 2001 р. — від 19 до 30 % [Там само]. За 1989—2001 рр. найбільше зросла ця частка в Києві, Кіровоградській та Полтавській областях — на 8—10 %, у Житомирській, Сумській та Чернігівській — на 6—7 %, у Вінницькій, Черкаській та Київській — на 3—4 %, і лише в Хмельницькій — на 0,85 % [Табл. 1]. Високий рівень частки зросійщених за мовою українців серед загальної чисельності російськомовного населення був спричинений відносно незначним числом росіян в областях Центральної України. А зростання цього рівня впродовж 1989—2001 рр. було зумовлене тим, що чисельність росіян у всіх областях Центрального регіону зменшувалася швидше, ніж російськомовних українців.

Визначальною ознакою етномовних процесів стало скорочення рівня частки зросійщених за мовою українців серед загальної чисельності населення в усіх областях Центральної України. Найвищий її рівень залишався в Києві, хоча й зазнав суттєвого зменшення від

15,37 % в 1989 р. до 11,65 % у 2001 р., тобто на 3,72 % [Табл. 2, 3].

Значний рівень частки зросійщених за мовою українців був також у Сумській та Чернігівській областях і становив у 1989 р., відповідно, 7,89 % та 6,10 %, а в 2001 р. — 6,72 % та 5,26 % [Табл. 2]. У всіх інших областях Центру за 1989—2001 рр. рівень цієї частки значно скоротився і становив у 2001 р. від 0,81 % в Хмельницькій до 2,99 % в Кіровоградській [Табл. 2]. Винятком була лише Полтавська область, де за 1989—2001 рр. рівень цієї частки дещо зріс (на 0,06 %), від 2,57 % до 2,63 % [Табл. 2, 3].

Таким чином, за 1989—2001 рр. у Центральній Україні рівень частки зросійщених за мовою українців скоротився як серед українців, так і серед загальної чисельності населення. Навпаки, їхня частка серед загальної чисельності російськомовного населення суттєво збільшилася.

Південний регіон. На відміну від західних та центральних областей на Півдні України ступінь мовної асиміляції (зросійщення) українців був значно вищим, до того ж, за 1989—2001 рр. відбулося його суттєве зростання. Так, у 1989 р. частка російськомовних серед українців становила 20,63 % (1666097 осіб із 8076789), а в 2001 р. — 24,16 % (2006453 особи з 8304894) [Табл. 1, 2]. За 12 років рівень цієї частки збільшився на 3,53 % [Табл. 3]. Тобто, якщо в 1989 р. кожен 5-й українець Південного регіону був російськомовним, то в 2001 р. — уже кожен 4-й.

До того ж, ступінь мовного зросійщення українців суттєво відрізнявся за окремими областями Півдня України. За показником цього ступеня Південний регіон поділявся на три частини. До першої групи входили Херсонська, Миколаївська та Дніпропетровська області, де рівень мовної асиміляції був відносно нижчим порівняно з іншими південними областями. Зокрема, в 1989 р. частка зросійщених за мовою серед загальної чисельності українців становила в Херсонській області — 12,28 %, у Миколаївській — 13,32 %, у Дніпропетровській — 15,23 %, у 2001 р., відповідно, 12,99 %, 17,54 % та 17,36 % [Табл. 2]. За 1989—2001 рр. ця частка зросла лише на 0,71 % серед українців Хер-

сонщини, децю більше на Дніпропетровщині — 2,13 %, та Миколаївщині — 4,22 % [Табл. 3].

До другої групи областей Півдня за рівнем мовної асиміляції українців варто віднести Запорізьку та Одеську області. Так, у 1989 р. частка російськомовних серед українців становила в Запорізькій області 22,95 %, в Одеській — 25,75 %, а в 2001 р., відповідно, 30,91 % та 28,26 % [Табл. 2]. За 1989–2001 рр. її рівень значно підвищився в Запорізькій області — на 7,96 %, і суттєво менше в Одеській області — на 2,51 % [Табл. 3].

До останньої, третьої групи належить Крим: за переписом населення 1989 р. — Кримська область, а за переписом 2001 р. — Автономна республіка Крим та Севастополь. У Криму залишався найвищим рівень мовного зросійщення українців серед усіх інших областей України, а не лише Південного регіону.

Зокрема, якщо в 1989 р. 47,37 % загальної чисельності українців у Кримській області були російськомовними (296491 особа з 625919), то в 2001 р. їхня частка становила в АР Крим — 59,51 % (292923 особи з 492227), у Севастополі — 70,14 % (59211 особа з 84420), а разом — в АР Крим та Севастополі — 61,07 % [Табл. 1, 2]. Тобто, якщо в 1989 р. зросійщені за мовою ще були меншістю серед українців у Криму, то в 2001 р. вони вже становили більшість. За 1989–2001 рр. частка російськомовних серед українців у Криму збільшилася на 13,70 % [Табл. 3]. Прискорення мовного зросійщення українців у Криму призвело до розгортання процесів їхньої етнічної асиміляції. Прямим наслідком асиміляційних процесів стало скорочення чисельності українців у Криму від 625919 осіб у 1989 р. до 576647 — у 2001 р., тобто на 49272 особи (7,87 %) [Табл. 1].

На Півдні України суттєво збільшилася також за 1989–2001 рр і частка зросійщених за мовою українців серед загальної чисельності російськомовного населення. Так, у 1989 р. її рівень становив 25,55 %, тоді як в 2001 р. він досяг 35,53 %, тобто зріс на 9,98 % [Табл. 2, 3]. Тому, якщо в 1989 р. серед російськомовного населення Південного регіону кожен 4-й

був українцем (1666097 осіб з 6521567), то в 2001 р. — уже кожен 3-й (2006453 особи з 5647175) [Табл. 1].

З-поміж усіх областей регіону, за винятком Криму, рівень цієї частки був ще вищим. Зокрема, найбільш вагомою була частка зросійщених за мовою українців серед російськомовного населення в Миколаївській області. У 1989 р. її рівень становив 36,53 %, а в 2001 р. досяг майже половини загальної чисельності російськомовного населення — 49,11 %, тобто, збільшився на 12,58 % [Табл. 2, 3]. В усіх інших областях Південного регіону частка зросійщених за мовою українців серед російськомовного населення збільшилася від 29–30 % у 1989 р. до 42–45 % у 2001 р. [Табл. 2]. Найбільш суттєве зростання її рівня за цей час спостерігалося в Запорізькій області — на 15,76 %, у всіх інших областях регіону — на 12–13 % [Табл. 3]. У Криму її рівень був суттєво меншим, бо російськомовних українців, на відміну від інших областей України, було значно менше, аніж росіян. Тому й абсолютною більшістю з-поміж російськомовного населення були росіяни. Але й в Криму також зросла частка зросійщених за мовою українців серед російськомовного населення від 14,76 % до 18,62 %, тобто на 3,86 % [Табл. 2, 3]. Такі зміни були зумовлені тим, що за 1989–2001 рр. у Криму зросла чисельність зросійщених за мовою українців на тлі зменшення чисельності російськомовних росіян.

Досить значною була частка зросійщених за мовою українців серед загальної чисельності населення Південного регіону; до того ж, за 1989–2001 рр. зріс її рівень. У 1989 р. російськомовні українці становили 12,28 % загальної чисельності населення Півдня України, а в 2001 р. — 15,70 %, тобто, їхня частка зросла на 3,42 % [Там само].

З-поміж усього населення Херсонської, Дніпропетровської, Миколаївської областей та Криму їхня частка становила в 1989 р. 9–12 %, а в 2001 р. зросла до 10–14 %, тобто, збільшилася на 1–2 % [Табл. 2, 3]. У 1989 р. трохи вищою була частка російськомовних українців

серед загальної чисельності населення Одеської та Запорізької областей, відповідно — 14,06 % та 14,47 % [Табл. 2]. У 2001 р. рівень цієї частки становив серед усього населення Одещини — 17,75 %, Запорізької області — 21,88 % [Там само]. Тобто, за 12 років частка російськомовних українців серед загальної чисельності населення Одеської області збільшилася на 3,69 %, а Запорізької — на 7,41 % [Табл. 3].

Отже, як видно з аналізу статистичних матеріалів переписів населення 1989–2001 рр., на Півдні України тривали процеси мовної асиміляції (зросійщення) українців. Тому в усіх без винятку областях регіону, а також у Криму, збільшилася частка зросійщених за мовою українців серед українців, російськомовного та всього населення.

Східний регіон. Найбільш високий ступінь мовного зросійщення українців серед усіх регіонів спостерігався на Сході України. До того ж, упродовж 1989–2001 рр. у цьому регіоні відбулося найбільш суттєве зростання рівня частки зросійщених за мовою українців. Так, у 1989 р. рівень цієї частки становив 32,33 %, а в 2001 р. досяг 45,79 % [Табл. 2]. За 12 років зростання становило 13,46 % [Табл. 3].

Суттєві відмінності за рівнем цієї частки спостерігалися в окремих областях регіону. Зокрема, найбільш зросійщеними за мовою виявилися українці в Донецькій області, і за цим рівнем поступалися лише ступеню мовної асиміляції українців у Криму. Так, у 1989 р. російськомовні становили 40,38 % загальної чисельності українців Донеччини, а в 2001 р. — уже 58,75 % [Табл. 2]. За 1989–2001 рр. рівень частки зросійщених за мовою українців збільшився на 18,37 %; до речі, це найвище зростання серед усіх областей Сходу та Півдня України [Табл. 3]. У 2001 р. в Донецькій області російськомовні становили більшість серед загальної чисельності українців (1612243 особи з 2744149), тобто подібно до ситуації в АР Крим та Севастополі [Табл. 1].

Інтенсивна мовна асиміляція українців відбувалася також і в Луганській області. Так, якщо в 1989 р. частка зросійщених за мовою становив

ла третину чисельності українців (33,66 %), то в 2001 р. — майже половину (49,40 %), тобто, зросла на 15,74 % [Табл. 2, 3].

Значно нижчим, порівняно з Донбасом, був рівень мовного зросійщення українців у Харківській області. Частка російськомовних українців у цій області також збільшилася від 20,45 % у 1989 р. до 25,82 % у 2001 р., тобто на 5,37 % [Табл. 2, 3]. За рівнем мовної асиміляції українці Харківщини були ближчими не до українців Донбасу, а до Одеської та Запорізької областей.

Незважаючи на значну кількість росіян, зосереджених у Східному регіоні, мовна асиміляція українців у східних областях призвела до того, що рівень частки російськомовних українців серед загальної чисельності російськомовного населення збільшився від 28,70 % (1994069 осіб із 6947952) у 1989 р. до 43,16 % (2868560 осіб із 6646709) у 2001 р., тобто на 14,46 % [Табл. 1, 2, 3]. Зростання частки зросійщених за мовою українців серед російськомовного населення Східного регіону стало прямим наслідком інтенсивного приросту їхньої чисельності на тлі скорочення числа етнічних росіян за 1989–2001 рр. Найвищим рівень цієї частки був у Донецькій області та становив 30,26 % у 1989 р. та 44,59 % в 2001 р. [Табл. 2]. Попри зростання дещо нижчим він залишався на Луганщині (27,33 % та 41,60 %) та Харківщині (26,67 % та 41,24 %) [Там само]. У всіх трьох східних областях збільшення рівня частки зросійщених за мовою українців серед російськомовного населення за 1989–2001 рр. було майже однаковим — 14 % [Табл. 3].

На Сході України завдяки найбільшій чисельності населення залишалася найвищою і частка зросійщених за мовою українців серед загальної кількості населення регіону. Так, у 1989 р. її рівень становив 17,58 %, а в 2001 р. — 27,95 % [Табл. 2]. Приріст був досить значним — 10,37 % [Табл. 3]. Найвищий рівень частки зросійщених за мовою українців серед населення всіх областей України залишався в Донецькій області та становив, відповідно, 20,47 % та 33,41 %; зростання за 1989–2001 рр. становило 12,94 % [Табл. 2, 3]. Тобто, якщо в 1989 р. російськомовним укра-

індем був кожен 5-й мешканець Донеччини, то в 2001 р. — уже кожен 3-й.

Досить значною була також і частка зросійщених за мовою українців серед населення Луганської області (відповідно, 17,46 % та 28,64 %), тобто, збільшилася за 1989—2001 рр. на 11,18 % [Там само]. Суттєво меншим був рівень цієї частки серед загальної чисельності населення Харківської області, хоча й тут спостерігалось зростання від 12,84 % у 1989 р. до 18,26 % у 2001 р., тобто на 5,42 % [Там само].

Таким чином, здійснений аналіз матеріалів переписів 1989 та 2001 рр. підтверджує, що на Сході України і за незалежності продовжувалися, як і раніше за радянських часів, процеси мовного зросійщення українців.

Центрально-Західна та Південно-Східна Україна. На основі аналізу матеріалів переписів 1989 та 2001 рр. необхідно зробити такі узагальнення: за ступенем мовної асиміляції українців та за напрямками змін рівня частки зросійщених за мовою серед загальної чисельності українців територія України поділялася на дві частини. В усіх без винятку західних та центральних областях за часів незалежності, незважаючи на відсутність дієвої та системної державної політики забезпечення державного статусу української мови, розгорнулися природні процеси дерусифікації українців, наслідком яких стало скорочення частки зросійщених за мовою українців. До того ж, загалом рівень цієї частки в Центрально-Західній Україні був досить незначним і становив у 1989 р. 3,96 %, а в 2001 р. — 2,91 % [Табл. 2]. За 12 років її рівень зменшився на 1,05 % [Табл. 3].

І навпаки, в усіх без винятку південних та східних областях, а також в АР Крим та Севастополі у 1989—2001 рр. відбувалася, як і за радянських часів, мовна асиміляція (зросійщення) українців. Зокрема, за цей час рівень частки зросійщених за мовою серед загальної чисельності українців у Південно-Східній Україні зріс на 7,77 %, від 25,69 % до 33,46 % [Табл. 2, 3]. Тобто, якщо в 1989 р. в цій частині України кожен 4-й українець був російськомовним, то в 2001 р. через 10 років після здо-

буття Україною незалежності, — уже кожен 3-й. Завдяки південно-східним областям загалом в Україні за 1989—2001 рр. частка російськомовних українців збільшилася на 2,54 %, від 12,23 % до 14,77 % [Там само].

До цього слушно додати, що і загальна чисельність російськомовних українців збільшилася в Україні загалом, в абсолютних показниках, від 4578390 осіб у 1989 р. до 5544729 — у 2001 р. [Табл. 1]. За 12 років приріст становив 966339 осіб (21,11 %) ³. Причому це зростання відбулося завдяки Південно-Східній Україні, де за 1989—2001 рр. чисельність зросійщених за мовою українців збільшилася від 3660166 осіб до 4875013, тобто на 1214847 осіб (33,19 %) ⁴. У Центрально-Західній Україні абсолютна чисельність зросійщених за мовою українців залишалася відносно меншою, до того ж, вона зменшилася від 918224 осіб у 1989 р. до 669716 — у 2001 р., тобто на 248508 осіб (27,06 %) ⁵. Окрім того, в Україні на тлі зростання чисельності російськомовних українців зменшилася кількість україномовних українців: від 32825373 осіб у 1989 р. до 31970728 — у 2001 р., тобто на 854645 осіб (2,60 %) ⁶. І це скорочення загальної чисельності україномовних українців в Україні відбулося переважно завдяки східним та південним областям.

Виходячи із цих міркувань, важко погодитися із занадто оптимістичним твердженням авторів передмови до офіційного видання Державного комітету статистики України «Національний склад населення України та його мовні ознаки», насамперед стосовно українців, «що перепис населення 2001 року вперше за останні 40 років зафіксував тенденцію до повсюдного збільшення відносної кількості осіб, які визнають українську мову рідною, при одночасному зменшенні тих, хто назвав рідною російську мову. Причому ця тенденція була зафіксована і в тих регіонах, які традиційно вважалися російськомовними — у Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Харківській, Херсонській областях. Виключенням є Донецька і Луганська області, та Автономна Республіка Крим» ⁷.

На наш погляд, такий висновок не відповідає дійсності, бо в усіх без винятку південних та східних областях, а не лише в Донецькій, Луганській та АР Крим, і як наслідок цього — загалом в Україні, тривало зростання кількості зросійщених за мовою українців та їхньої частки серед загальної чисельності українців.

Небезпека продовження протиприродної мовної асиміляції українства на власній землі не лише тепер, але і в найближчій перспективі виявляється в більшій розповсюдженості російської мови як рідної серед молоді та осіб середнього віку, бо саме на цих вікових групах лежить відповідальність за долю України. Про це свідчать матеріали перепису населення 2001 р.: «Рівень володіння російською мовою⁸ серед українців — високий (понад 65 %) у вікових групах від 17 до 55 років, і нижчий — серед літніх людей, а також юних громадян. Українці, які вважають рідною російську мову, в середньому на три роки молодші, ніж ті, що вважають рідною українську мову»⁹. До того ж, саме люди середнього віку та молодь мають найбільший вплив на дітей, і результатом цього впливу може стати мовна асиміляція і наймолодшого покоління українців.

З другого боку, зростання рівня частки зросійщених за мовою українців, як і їхньої чисельності в південно-східних областях, відбулося за рахунок росіян, насамперед тих, що походили з етнічно змішаних українсько-російських родин. Тобто, тих, хто усвідомив себе в 1989 р. не українцями, а росіянами. До речі, за рахунок зміни етнічної самоідентифікації, а не через масову міграцію у 1989—2001 рр., спостерігалось інтенсивне зменшення в Україні чисельності росіян.

За 1989—2001 рр. у Центрально-Західній Україні не відрізнялися за напрямками змін рівні часток зросійщених за мовою українців серед українців та серед загальної чисельності населення. Так, рівень частки російськомовних українців серед усього населення був досить незначним і зменшився від 3,46 % до 2,66 %, тобто на 0,80 % [Табл. 2, 3].

Зворотні напрямки змін спостерігалися в Південно-Східній Україні, де частка росій-

ськомовних українців серед загальної чисельності населення і так була суттєво більшою. Зокрема, у 1989 р. її рівень становив 14,69 %, а в 2001 р. підвищився до 21,16 %, тобто на 6,47 % [Там само]. Тому, якщо в 1989 р. серед усього населення Півдня та Сходу України кожен 7-й був російськомовним українцем, то в 2001 р. — уже кожен 5-й. Загалом в Україні завдяки її східним та південним областям продовжувала зростати частка російськомовних українців серед загальної чисельності населення: від 8,90 % у 1989 р. до 11,49 % у 2001 р., тобто на 2,59 % [Там само].

Формально за 1989—2001 рр. у напрямках змін частки зросійщених за мовою українців серед російськомовного населення в Центрально-Західній та Південно-Східній Україні не існувало. За цей час тривало зростання її рівня в усіх без винятку областях, хоча причини цих змін були різні. Так, у Центрально-Західній Україні частка українців серед російськомовного населення збільшилася від 26,78 % до 33,83 %, тобто на 7,05 % [Там само]. Це зростання відбулося переважно за рахунок центральних областей, натомість у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Рівненській спостерігалось зниження рівня, і так доволі незначного, цієї частки. Завдяки тому, що за 1989—2001 рр. у Центрально-Західній Україні кількість російськомовних росіян скорочувалася швидше, аніж зменшувалася чисельність зросійщених за мовою українців, зростала й частка останніх серед російськомовного населення.

У Південно-Східній Україні підвищення рівня частки зросійщених за мовою українців серед загальної чисельності російськомовного населення було зумовлене іншими чинниками. За 1989—2001 рр. рівень частки українців серед російськомовного населення Південно-Східної України суттєво збільшився — на 12,48 %, від 27,17 % до 39,65 % [Там само]. Тому, якщо в 1989 р. за рівнем цієї частки Центрально-Західна та Південно-Східна Україна практично не відрізнялися (26,78 % та

27,17 %), то в 2001 р. відмінності були досить суттєвими (33,83 % та 39,65 %) [Табл. 2].

Характерною ознакою етномовних процесів в Україні за 1989–2001 рр. було зростання чисельності зросійщених за мовою українців на тлі суттєвого скорочення кількості російськомовних росіян і, внаслідок цього, усього російськомовного населення. Так, за цей час чисельність росіян за мовою українського етнічного походження зросла на 966339 осіб (21,11 %), а загальна кількість російськомовного населення в Україні скоротилася на 2624603 особи (15,53 %) завдяки зменшенню числа російськомовних росіян на 3178676 осіб (28,45 %) ¹⁰.

Загалом в Україні частка зросійщених за мовою українців серед російськомовного населення збільшилася від 27,09 % у 1989 р. до 38,85 % у 2001 р., або на 11,76 % [Табл. 2, 3]. Тобто, у 2001 р. серед усього російськомовного населення України 4 особи з 10-ти були українського етнічного походження. Інакше кажучи, російськомовне населення сучасної України значною мірою складається не з етнічних росіян, а

зі зросійщених за мовою українців, що є безпосереднім наслідком процесів мовної асиміляції.

Таким чином, на основі аналізу статистичних матеріалів переписів населення 1989 та 2001 рр. необхідно зробити висновок про те, що і за незалежної України тривали процеси мовної асиміляції (зросійщення) українців; насамперед це стосується східних та південних областей. Наслідком дії цих асиміляційних процесів стало збільшення рівня частки зросійщених за мовою українців, як і загалом в Україні, не лише серед українців, але й серед російськомовного населення та всього населення.

Мовна асиміляція (зросійщення) українців засвідчує, що державний статус української мови в незалежній Україні, насамперед в її східних та південних областях, дотепер є лише декларацією. Державний статус української мови та український патріотизм — ось ті цінності, що їх повинні визнавати всі громадяни України незалежно від їхнього етнічного походження.

¹ *Свтух В.* Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій. – К., 2004.; *Заставний Ф.* Населення України. – Л., 1993.; *Зінич В.* Сучасні етнотемографічні процеси в Україні. – К., 2004.; *Котигоренко В.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2004.; *Котигоренко В.* Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 рр. (За матеріалами переписів) // *Людина і політика.* – 2003. – № 2. – С. 12–24; *Крисаченко В.* Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри. – К., 2005.; *Курас І.* Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К., 2004; *Наулко В.* Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998.; *Орлов А.* Етномовна ситуація в Україні: 1990-ті роки // *Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність* / За ред. *В. Наулка.* – К., 2001. – С. 90–120.; *Рудницька Т.* Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. – К., 1998.; *Чирков О.* Центр ваги поросійщених українських мас пересувається на Донбас (російщення українців Донецької і Луганської областей за 13 років – від початку 1989 р. до кінця 2001 р. за статистичними даними) // *Українознавство.* – 2005. – Ч. 1. – С. 225–228.;

Чорний С. Українці в Євразії. Чисельність і розміщення за переписами 1897–1990 рр. – К., 2002.

² Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. – М., 1991. – С. 78–86; Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / *О. Осауленко* (ред.). – К., 2003. – С. 23, 25, 180–210.

³ Розрахунки автора за даними таблиці 1.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Розрахунки автора за джерелами: Национальный состав населения СССР... – С. 78; Національний склад населення України та його мовні ознаки... – С. 23.

⁷ Національний склад населення України та його мовні ознаки... – С. 11.

⁸ Як рідною та другою.

⁹ Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / Авт. кол. – *Власенко Н., Лібанова Е., Осауленко О.* та ін. – К., 2004. – С. 328.

¹⁰ Розрахунки автора за джерелами: Национальный состав населения СССР... – С. 78; Національний склад населення України та його мовні ознаки... – С. 23, 25.

Таблиця 1

Чисельність російськомовних українців (1), українців (2), російськомовного населення (3), всього населення (4) (осіб)

	1989	1989	1989	1989	2001	2001	2001	2001
	1	2	3	4	1	2	3	4
Україна	4578390	37419053	16898273	51452034	5544729	37541693	14273670	48240902
<i>Захід і Центр</i>	<i>918224</i>	<i>23173624</i>	<i>3428754</i>	<i>26544655</i>	<i>669716</i>	<i>22971575</i>	<i>1979786</i>	<i>25198838</i>
Захід	79945	8663924	617469	9713693	36587	8803330	280142	9552886
Волинська	6263	1001329	54258	1058438	3100	1024955	26499	1057214
Закарпат-ська	9333	976749	62510	1245618	5297	1010127	36412	1254614
Г в а н о - Франківська	7787	1342888	67285	1413211	2301	1371242	24984	1406129
Львівська	26984	2464739	240440	2727410	10596	2471033	98286	2605956
Рівненська	9306	1085729	64841	1164241	4574	1123401	31965	1171445
Тернопіль-ська	2812	1126395	29347	1163974	1438	1113516	14562	1138500
Чернівецька	17460	666095	98788	940801	9281	689056	48434	919028
Центр	838279	14509700	2811285	16830962	633129	14168245	1699644	15645952
Вінницька	31947	1757948	165746	1920783	19688	1674135	83531	1763944
Житомир-ська	42404	1306140	185275	1537604	27300	1254855	91317	1389293
Київ	395491	1863674	1058023	2572212	299026	2110767	648653	2566953
Київська	34880	1729240	210237	1934369	26001	1684803	130526	1821061
Кіровоград-ська	37375	1046984	185931	1228093	33678	1014616	112802	1125704
Полтавська	45026	1536630	230949	1748716	42580	1481167	153513	1621207
Сумська	112703	1220487	304804	1427498	87105	1152034	201050	1296763
Хмельницька	23016	1374749	121191	1521564	11577	1339331	58343	1426649
Черкаська	29303	1381742	157425	1527353	21192	1301183	93079	1398313
Чернігівська	86134	1292106	191704	1412770	64982	1155354	126830	1236065
<i>Південь і Схід</i>	<i>3660166</i>	<i>14245429</i>	<i>13469519</i>	<i>24907379</i>	<i>4875013</i>	<i>14570118</i>	<i>12293884</i>	<i>23042064</i>
Південь	1666097	8076789	6521567	13563892	2006453	8304894	5647175	12780497
Дніпропет- ровська	421770	2769560	1440986	3869858	490515	2825781	1136537	3561224
Запорізька	300145	1308038	1012447	2074018	421616	1364095	928616	1926810
Миколаїв-ська	163748	1003591	448308	1328306	181442	1034446	369489	1262899
Одеська	368912	1432737	1235141	2624245	435839	1542341	1030090	2455666
Херсонська	115031	936944	376086	1236970	124907	961584	291483	1172689
К р и м с ь к а (АР Крим та Севастополь)	296491	625919	2008599	2430495	352134	576647	1890960	2401209
АР Крим	-	-	-	-	292923	492227	1549422	2024056
Севастополь	-	-	-	-	59211	84420	341538	377153
Схід	1994069	6168640	6947952	11343487	2868560	6265224	6646709	10261567
Донецька	1087509	2693432	3593850	5311781	1612243	2744149	3615461	4825563
Луганська	498955	1482232	1825708	2857031	727403	1472376	1748589	2540191
Харківська	407605	1992976	1528394	3174675	528914	2048699	1282659	2895813

Таблиця 2

Частка російськомовних українців серед українців (1), російськомовного населення (2), всього населення (3) (у %)

	1989	1989	1989	2001	2001	2001
	1	2	3	1	2	3
Україна	12,23	27,09	8,90	14,77	38,85	11,49
Захід і Центр	3,96	26,78	3,46	2,91	33,83	2,66
Захід	0,92	12,95	0,82	0,42	13,06	0,38
Волинська	0,63	11,54	0,59	0,30	11,70	0,29
Закарпатська	0,96	14,93	0,75	0,52	14,55	0,42
Івано-Франківська	0,58	11,57	0,55	0,17	9,21	0,16
Львівська	1,09	11,22	0,99	0,43	10,78	0,41
Рівненська	0,86	14,35	0,80	0,41	14,31	0,39
Тернопільська	0,25	9,58	0,24	0,13	10,60	0,12
Чернівецька	2,62	17,67	1,86	1,35	19,16	1,01
Центр	5,78	29,82	4,98	4,47	37,25	4,05
Вінницька	1,82	19,27	1,66	1,18	23,57	1,12
Житомирська	3,25	22,89	2,76	2,18	29,90	1,96
Київ	21,22	37,38	15,37	14,17	46,10	11,65
Київська	2,02	16,59	1,80	1,54	19,92	1,43
Кіровоградська	3,57	20,10	3,04	3,32	29,86	2,99
Полтавська	2,93	19,50	2,57	2,87	27,74	2,63
Сумська	9,23	36,97	7,89	7,56	43,32	6,72
Хмельницька	1,67	18,99	1,51	0,86	19,84	0,81
Черкаська	2,12	18,61	1,92	1,63	22,77	1,51
Чернігівська	6,67	44,93	6,10	5,62	51,23	5,26
Південь і Схід	25,69	27,17	14,69	33,46	39,65	21,16
Південь	20,63	25,55	12,28	24,16	35,53	15,70
Дніпропетровська	15,23	29,27	10,90	17,36	43,16	13,77
Запорізька	22,95	29,64	14,47	30,91	45,40	21,88
Миколаївська	13,32	36,53	12,33	17,54	49,11	14,37
Одеська	25,75	29,87	14,06	28,26	42,31	17,75
Херсонська	12,28	30,59	9,30	12,99	42,85	10,65
Кримська (АР Крим та Севастополь)	47,37	14,76	12,20	61,07	18,62	14,66
АР Крим	-	-	-	59,51	18,90	14,47
Севастополь	-	-	-	70,14	17,34	15,70
Схід	32,33	28,70	17,58	45,79	43,16	27,95
Донецька	40,38	30,26	20,47	58,75	44,59	33,41
Луганська	33,66	27,33	17,46	49,40	41,60	28,64
Харківська	20,45	26,67	12,84	25,82	41,24	18,26

Таблиця 3

Зміни частки російськомовних українців серед українців (1), російськомовного населення (2), всього населення (3) за 1989–2001 рр. (у %)

	1	2	3
Україна	2,54	11,76	2,59
Захід і Центр	-1,05	7,05	-0,80
Захід	-0,50	0,11	-0,44
Волинська	-0,33	0,16	-0,30
Закарпатська	-0,44	-0,38	-0,33
Івано-Франківська	-0,41	-2,36	-0,39
Львівська	-0,66	-0,44	-0,56
Рівненська	-0,45	-0,04	-0,41
Тернопільська	-0,12	1,02	-0,12
Чернівецька	-1,27	1,49	-0,85
Центр	-1,31	7,43	-0,93
Вінницька	-0,64	4,30	-0,54
Житомирська	-1,07	7,01	-0,80
Київ	-7,05	8,72	-3,72
Київська	-0,48	3,33	-0,37
Кіровоградська	-0,25	9,76	-0,05
Полтавська	-0,06	8,24	0,06
Сумська	-1,67	6,35	-1,17
Хмельницька	-0,81	0,85	-0,70
Черкаська	-0,49	4,16	-0,41
Чернігівська	-1,05	6,30	-0,84

Зимовий костюм міської дворянки. Гродно. 1863 р. (фото з фондів Гродненського державного історико-археологічного музею)

Костюм представників вищих соціальних верств городян. Гомель. Кінець XIX – початок XX ст. (фото з фондів Гомельського палацово-паркового ансамблю)

Костюм повітових міщан. Климовичі. Початок XX ст. (фото з приватної колекції)